

Копитова О. С.,
кандидат юридичних наук,
суддя Київського апеляційного господарського суду

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРОЯВУ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В СУДОВОМУ ПРАВОЗАСТОСУВАННІ В УМОВАХ СУДОВОЇ РЕФОРМИ

SELECTED ASPECTS OF THE MANIFESTATION OF PRINCIPLE RULE OF LAW IN JUDICIAL LAW APPLICATION IN THE CONDITIONS OF JUDICIAL REFORM

Стаття присвячена дослідженню окремих аспектів принципу верховенства права в судовому правозастосуванні в умовах судової реформи. Обґрунтовується, що принципи судового правозастосування випливають із принципів правореалізації, органічно пов'язані з принципами права, які у свою чергу є основою щодо здійснення правозастосовчої діяльності та виступають як її орієнтири. Доводиться, що принцип верховенства права є неодмінним елементом сучасних концепцій правової держави і демократії. Саме на цій засаді будуються уявлення про судову владу, призначення якої – захист прав і основоположних свобод людини. Зроблено висновок, що застосування принципу верховенства права вимагає від судді нових знань і навичок, зокрема щодо готовності до нових підходів у формуванні мотивації і аргументації судового рішення, постійного підвищення власної кваліфікації.

Ключові слова: судова реформа, судова влада, верховенство права, правозастосування, принципи правозастосування, принципи права, правосуддя.

Статья посвящена исследованию отдельных аспектов принципа верховенства права в судебном правоприменении в условиях судебной реформы. Обосновывается, что принципы судебного правоприменения вытекают из принципов правореализации, органично связанных с принципами права, которые в свою очередь являются основой для осуществления правоприменительной деятельности и выступают как ее ориентиры. Доказывается, что принцип верховенства права является непременным элементом современных концепций правового государства и демократии. Именно на этой основе формируются представления о судебной власти, назначение которой – защита прав и основных свобод человека. Сделан вывод, что применение принципа верховенства права требует от судьи новых знаний и навыков, в частности о готовности к новым подходам в формировании мотивации и аргументации судебного решения, постоянного повышения собственной квалификации.

Ключевые слова: судебная реформа, судебная власть, верховенство права, правоприменение, принципы правоприменения, принципы права, правосудие.

The article is devoted to the study of certain aspects of the principle of the rule of law in judicial law in the context of judicial reform. It is substantiated that the principles of judicial enforcement follow from the principles of law enforcement, organically associated with the principles of law, which in turn are the basis for the implementation of law enforcement and act as its guidelines. It is proved that the principle of the rule of law is an indispensable element of modern concepts of the rule of law and democracy. It is on this principle that ideas about the judiciary are built, the purpose of which is the protection of human rights and fundamental freedoms. It was concluded that the application of the rule of law requires a judge of new knowledge and skills, in particular, readiness for new approaches in the formation of motivation and argumentation of a court decision, the continuous improvement of their own skills.

Key words: judicial reform, judicial authority, rule of law, law enforcement, principles of law enforcement, principles of law, justice.

Постановка проблеми. Реформування судової системи та системні зміни в процесуальному законодавстві призвели до необхідності аналізу й переосмислення правового регулювання суспільних відносин загалом, усвідомлення нових процесуальних форм та процедур охорони й захисту суб'єктивних прав, інтересів і свобод учасників таких відносин уповноваженим суб'єктом – судом під час здійснення ним судового правозастосування.

Принципи судового правозастосування виступають фундаментальним базисом, на якому ґрунтуються механізм захисту прав та свобод людини і громадянина, а також інших учасників суспільних відносин, та новелізація таких принципів у зв'язку із запровадженням нових підходів у процесуальному законодавстві. Передусім зауважимо, що стрімкий розвиток суспільних відносин та швидкий прогрес опанування їх шляхом надання адекватного та вчасного правового регулювання природно породжує складнощі освоєння природи суспільних відносин та

в разі їх порушення і судового захисту – визначення дійсного характеру спірних відносин суддею в процесі узгодження з уже сформованими в юриспруденції правовими конструкціями.

Визначення характеру спірних відносин відбувається під час судового правозастосування, під час якого суддя формує відповідний методологічний каркас судової справи, що починається з відшукання норми та накладення її на спірні відносини, враховуючи фактичні обставини та інші юридично значимі обставини для справи.

Наведена ілюстрація видається нам корисною для підкреслення діяльнісного підходу під час дослідження принципів судового правозастосування, оскільки судове правозастосування є тривалою процесуальною діяльністю, що поглинає в себе чимало «невідомих», які розкриваються як на різних його стадіях у суді першої інстанції, так і під час оскарження судової справи до суду вищих рівнів. Однак у практичній площині та в доктринальному розу-

мінні така діяльність має ґрунтуватися на певних константах, якими виступають принципи судового правозастосування.

Теоретичне дослідження проблем правозастосування постійно перебувало в колі уваги правої науки, зокрема, з боку таких провідних учених-правників, як М.Г. Александрова, С.С. Алексєєва, В.М. Горшеньова, М.Д. Гнатюка, О.В. Зайчука, В.П. Казимірчука, В.В. Копейчикова, А.М. Колодія, В.В. Лазарєва, Д.Д. Луспеника, М.І. Матузова, В.С. Нерсесянца, Н.М. Оніщенко, В.М. Протасова, М.Б. Рісного, Ю.Г. Ткаченка, В.Н. Шабаліна, С.В. Шевчuka, Л.С. Явича та багатьох інших правознавців.

Водночас, незважаючи на істотний доробок вказаних учених у розуміння правозастосування як елементу механізму правового регулювання, питання принципів правозастосування, зокрема проблем можливої їх певної модифікації після судово-конституційної реформи, ще майже не розглянуті в теорії права. Спробуємо заповнити цю прогалину, розкривши окремі прояви принципу верховенства права в судовому правозастосуванні в умовах судової реформи, що і виступатиме **метою** цієї наукової публікації.

Виклад основної частини. Дослідження принципів судового правозастосування буде неповним без аналізу принципів права загалом, оскільки принципи судового правозастосування випливають і органічно поєднуються з принципами права. Розпочнемо з них. У вітчизняній теорії права принципи права неодноразово ставали предметом наукової уваги теоретичного рівня. Насамперед розкриємо поняття «принцип».

Звернення до довідкової літератури дозволяє зробити висновок, що загалом поняття «принцип» використовується в таких значеннях: 1) як основне вихідне положення певної (якоїсь) теорії, вчення, науки, світогляду, теоретичної програми; 2) як переконання, погляд на речі; 3) як основну особливість в улаштуванні чого-небудь [8, с. 585]. За В.І. Далем, слово «принцип» означає наукове чи моральне начало, основу, правило, від якого не відступають [14].

Також принцип інколи виступає загальноприйнятим еквівалентом слів «основа», «початок», «першоджерело», латиною – *principium* – це твердження, яке сприймається як головне, важливe, суттєве, неодмінne або принаймні бажане. У повсякденному житті принципами, як правило, називають внутрішні переконання людини, ті практичні, моральні й теоретичні засади, якими вона керується в житті, в різних сферах діяльності [12, с. 519]. У науці під принципами розуміються загальні вимоги до побудови теорії, сформульовані як те первинне, що лежить в основі певної сукупності фактів. Під час характеристики різноманітних систем принципи відображають ті суттєві характеристики, що відповідають за правильне функціонування системи, без яких вона не виконувала би свого призначення [12, с. 519].

Отже, принцип – це те, з чого все починається [1], на підтвердження чого в латинській мові існує багато крилатих фраз: «*Ab Jove principium*» (поча-

ток від Юпітера), «*Flebile principium melior fortuna sequentur*» (після сумного початку прийде велике щастя), «*Quod non habet principium, non habet finem*» (те, що не має початку, не має кінця), «*Scribendi recte sapere est et principium et fons*» (бути мудрим – ось початок і джерело того, щоб правильно писати), «*Flagiti principium est nudare inter cives согрода*» (оголювати тіло на очах у громадян є початок розбещення) [15, с. 256; 11, с 47–48].

Сучасний вітчизняний конституціоналіст А.М. Колодій наголошує, що будь-які принципи, в тому числі й принципи права, є продуктом людської діяльності, результатом якої вони виступають й інтереси якої вони задовольняють. Принципи є соціальними явищами як за джерелом виникнення, так і за змістом: їх виникнення зумовлюється потребами суспільного розвитку, в них відображаються закономірності суспільного життя. Головними джерелами цих принципів є політика, економіка, мораль, ідеологія, соціальне життя [5, с. 42]. І далі вчений доводить, що принципи права – «це такі відправні ідеї його буття, які виражают найважливіші закономірності, підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права та утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та зміцнення певного суспільного ладу. Принципи права спрямовують і надають синхронності всьому механізму правового регулювання суспільних відносин, досконаліше інших розкривають місце права в суспільному житті і його розвиткові. Саме принципи права є критерієм законності та правомірності дій громадян і посадових осіб, адміністративного апарату і органів юстиції та за відомих умов мають велике значення для зростання правосвідомості населення, його культури й освіти» [5, с. 43].

Відомий український теоретик права С.П. Погребняк, досліджуючи основоположні принципи права, слушно зауважує, що принципи співвідносні з багатьма категоріями, що відображає їх як насилене різноаспектне явище. Більше того, такі термінологічні розбіжності є навіть корисними, оскільки вони дають можливість схарактеризувати принципи в режимі «стерео», підкреслити складність даної категорії, зробити наголос одразу на кількох її аспектах [10, с. 25].

Таким чином, принцип за своєю природою представляє вельми високий рівень нормативного узагальнення, є вихідним і керівним началом, в якому зосереджено глибинні усталені вимоги соціального життя, що ґрунтуються на найважливіших духовних та світоглядних засадах спільноти, власне, переходною ланкою від елементарних загальнолюдських норм до правового регулювання. «Виникнення будь-яких принципів пов’язане з постійним прагненням людини проникнути в сутність і зміст природних і соціальних явищ та з максимальною користю для себе використати результати такого проникнення» [4, с. 44]. Як вже було доведено в попередніх розділах роботи, правозастосування є процесом

із переслідуванням певної мети, яка в свою чергу являє собою певну цінність, що охороняється правом.

Закріплення Конституцією України провідного конституційного постулату, що людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [6], передбачає в цілому загальну ціннісну спрямованість правозастосовчого процесу. На думку А.М. Перепелюка, правозастосовний процес одночасно кореспонduється з основоположними принципами права: справедливістю, рівністю, свободою, гуманізмом. Зазначені принципи становлять основу права, є його ідейним наповненням, а також головними цінностями – цілями. Завданням суб'єкта правозастосування є передусім дотримання основних принципів права [6, с. 246–247].

Розглядаючи принципи судового правозастосування, підкреслимо, що праворозуміння і правозастосування – два елементи правової культури, які нерозривно пов'язані між собою, принаймні повинні бути. Тим паче тісним цей зв'язок повинен виявлятися в діяльності, яка в національному законодавстві йменується відправленням правосуддя. Видеться, що поняття «відправлення правосуддя» має умовний і суб'єктивний характер, оскільки правосуддям може вважатися лише такий вердикт судового органу, який відповідає принципам справедливості, гуманності й побудований на правильному застосуванні закону. Тому діяльність судді в розгляді справи, яка в підсумку завершується прийняттям помилкового рішення (з порушенням вимог процесуального закону чи неправильним застосуванням положень матеріального закону, невідповідністю принципу верховенства права), що має наслідком скасування його в порядку апеляційного чи касаційного перевідгляду, погодиться, аж ніяк не можна назвати відправленням правосуддя [13, с. 240].

Отже, принципи судового правозастосування випливають із принципів правореалізації, які у свою чергу органічно пов'язані з принципами права. Принципи застосування норм права є основою щодо здійснення правозастосовчої діяльності та виступають як її орієнтири. Вони відображають суть застосування норм права та основні зв'язки, які реально існують під час взаємодії суб'єктів правозастосовчої діяльності. У них зосереджується багатогранний досвід, накопичений юридичною науковою і практикою. Тому їх, безсумнівно, можна визначити як серцевину діяльності щодо застосування норм права. Тож, оскільки судове правозастосування виступає різновидом застосування норм права, принципи правозастосування як основні вимоги, що ставляться до правозастосовної діяльності та її результатів, притаманні і йому. Судова діяльність є класичною формою застосування права і водночас виступає критерієм цивілізованості і морального здоров'я суспільства. Процес правозастосування взагалі, навіть за наявності норми права, яка може стати основою для вирішення справи, не може відбуватися поза принципами права, адже принципи права пронизують усі норми права, є основою всієї системи права дер-

жави. Як зауважує Б.В. Малишев, спори про право розглядаються судом не лише формально, а й з чітким дотриманням пануючих у певному суспільстві уявлень моральної та етичної спрямованості (на підставі принципів справедливості, рівності, свободи і гуманізму) [7, с. 26–28].

У межах цієї публікації важливою є окрема новела розділу VIII Конституції України – запровадження принципу верховенства права як базового принципу здійснення правосуддя. Принцип верховенства права є неодмінним елементом сучасних концепцій правової держави і демократії. Саме на цій засаді будуються уявлення про судову владу, призначення якої – захист прав і основоположних свобод людини. В умовах запровадженої судово-правової реформи вказаний принцип набуває особливої актуальності. Так, С.П. Головатий свого часу наголосив, що укладення 8 червня 1995 року між Президентом України та Верховною Радою Конституційного Договору, який починався з юридичної формули: «В Україні діє принцип верховенства права», заклало юридичні підвалини докорінно іншого українського конституційного правопорядку, цілковито відмінного від того, що існував до цієї дати. Саме з Конституційним Договором пов'язане започаткування процесу внесення до українського конституційного правопорядку загальнозвінзаних цінностей конституціоналізму, з-посеред яких щонайвиразніше постають принцип верховенства права і принцип поділу влади [3].

На жаль, українська судова система все ще відчуває спадщину радянського минулого – широке застосування принципу законності, а не верховенства права, незважаючи на те, що принцип верховенства права закріплено у ст. 8 Конституції України, передбачаючи її норми як норми прямої дії. Утім, тільки після проведеної судово-конституційної реформи 2016–2017 років принцип верховенства права нарешті безпосередньо отримав своє закріплення в змісті Основного Закону України як базовий принцип здійснення правосуддя: «Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права» (ч. 1 ст. 129 Основного Закону України). Проте на законодавчому рівні принцип верховенства права судового правозастосування вперше було передбачено у ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07 липня 2010 року № 2453-VI із закріпленням завдань суду: «Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».

Запровадження принципу верховенства права як базового принципу судового правозастосування було давно затребуване як судовою практикою, так і природою різноманітних суспільних відносин, що постійно змінювалися законодавцем, почали безсистемно, що у свою чергу вимагало встановлення дійсного характеру спірних відносин у разі судового

захисту прав і свобод людини і громадянина. Застосування цього принципу вимагає від судді нових знань і навичок.

Аксіоматичним виступає опанування і слідкування суддею за змінами в законодавстві, які, на жаль, є постійними і часто безсистемними. Також важливим є постійне підвищення власної кваліфікації судді у вигляді дослідження правових висновків Верховного Суду, апеляційних судів тощо, а також вивчення й аналіз правової природи суспільних відносин, які є новими для України. Крім того, суддя має бути готовим до нових підходів у формуванні мотивації та аргументації судового рішення.

Саме наведені аргументи в їх послідовності, повноті й коректності, впливають у підсумку на визнання судової влади незалежною і безстронньою. КРЄС зауважує, що «*Судове рішення високої якості – це рішення, яке досягає правильного результату – наскільки це дозволяють надані судді матеріали – у справедливий, швидкий, розумний та недвоголосний спосіб*» (пункт 3). Якість судового рішення залежить головним чином від якості його обґрунтування. Належне обґрунтування є імперативом, яким не можна нехтувати в інтересах швидкості розгляду. Виклад підстав прийняття рішення не лише полегшує розуміння та сприяє визнанню сторонами суті рішення, але насамперед є гарантією проти свавілля. По-перше, це зобов'язує суддю дати відповідь на аргументи сторін та вказати на доводи, що лежать в основі рішення й забезпечують його правомірність; по-друге, це дає можливість суспільству зрозуміти, яким чином функціонує судова система <...>. Підстави прийняття рішення повинні бути узгодженими, чіткими, недвозначними і несуперечливими. Вони повинні давати можливість читачеві прослідкувати логіку міркувань, які привели суддю до ухваленого ним рішення (пункти 34–37 висновку КРЄС № 11) [2].

Отже, в кожній справі випадку суддя під час відшукання та обрання правової норми, відштовхуючись від фактичних та юридично-значимих обставин справи, має зіставляти спірні відносини з характером і природою порушеного права, враховувати послідовність і наявність сталих підходів у діяльності суддів під час розгляду справи (принцип правової визначеності як складова частина принципу верховенства права), тобто намагатися досягнути

правового ідеалу. Тож, кожний суддя має пам'ятати про певні критерії судового рішення: вмотивованість (обґрунтованість), чіткість, своєчасність, правосудність. Їх сукупність свідчить, що судовий розгляд завершився ухваленням справедливого судового рішення і є фактично підтвердженням практичною прояву принципу верховенства права в нових умовах судового правозастосування.

Висновки. Принципи судового правозастосування випливають із принципів правореалізації, які в свою чергу органічно пов'язані з принципами права. Принципи застосування норм права є основою щодо здійснення правозастосовчої діяльності та виступають як її орієнтири. Вони відображають суть застосування норм права та основні зв'язки, які реально існують під час взаємодії суб'єктів правозастосовчої діяльності. У них зосереджується багатограничний досвід, накопичений юридичною науковою і практикою, у зв'язку з чим вони виступають серцевиною діяльності щодо застосування норм права.

Принцип верховенства права є неодмінним елементом сучасних концепцій правової держави і демократії. Саме на цій зasadі будуються уявлення про судову владу, призначення якої – захист прав і основоположних свобод людини. В умовах запровадженої судово-правової реформи вказаній принцип набуває особливої актуальності.

Запровадження принципу верховенства права як базового принципу судового правозастосування було давно затребуване як судовою практикою, так і природою різноманітних суспільних відносин, що постійно змінювалися законодавцем, почали безсистемно, що у свою чергу вимагало встановлення дійсного характеру спірних відносин у разі судового захисту прав та свобод людини і громадянина. Застосування цього принципу вимагає від судді нових знань і навичок, зокрема, щодо готовності до нових підходів у формуванні мотивації і аргументації судового рішення.

Аксіоматичним виступає опанування і слідкування суддею за змінами в законодавстві, які, на жаль, є постійними і часто безсистемними. Також важливим є постійне підвищення власної кваліфікації судді у вигляді дослідження правових висновків Верховного Суду, апеляційних судів тощо, а також вивчення й аналіз правової природи суспільних відносин, які є новими для України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алеев, Р.Х. Юридический этимологический словарь. М.: Викон, 2002. URL: <http://mirnot.narod.ru/7.html>
2. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf
3. Головатий С.П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис. ... на здобуття вченого ступеня доктора юридичних наук. К., 2009. 44 с.
4. Жукевич І. Формування явних та неявних принципів права. Юриспруденція: теорія і практика. 2008. № 11. С. 44.
5. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 42–46.
6. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: zakon.rada.gov.ua/go/254k/96.
7. Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії. К. 2008. 344 с.
8. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений; Рос. АН; Рос. фонд культури. М.: АЗЪ, 1995. 928 с.
9. Перепелюк А.М. Принципи та вимоги права як основоположні засади правозастосовної діяльності. Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри: Науково-практичний юридичний журнал. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. Вип. 3. С. 225–229.

10. Погребняк, С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Х.: Право, 2008. 240 с.
11. Прийма С.В. Поняття принципу в аспекті співвідношення з суміжними категоріями. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2014. Вип. 28. С. 46–55.
12. Принцип. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (голова редакції) та ін.; Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук (наукові редактори); І.О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 742 с.
13. Самсін І.Л. Раціональне праворозуміння і правозастосування як фундаментальні умови правосуддя. Публічне право. 2011. № 3. С. 239–244.
14. Толковый словарь живого великорусского языка / Даль В.И. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1955. Т. 3. С. 431.
15. Шанский, Н.М., Боброва Т.А. Школьный этимологический словарь русского языка: происхождение слов. 4-е изд., стереотип. М.: Дрофа, 2001. 400 с.